

QARABAĞIN İSLAM DİNİ MEMORIAL KOMPLEKSLƏRİ

Anar AĞALARZADƏ,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

a.aghalarzada@arch.science.az

AÇAR SÖZLƏR: *Qarabağ, mənbə, din, memorial komplekslər, epigrafiqa.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Карабах, источник, религия, мемориальные комплексы, эпиграфика.*

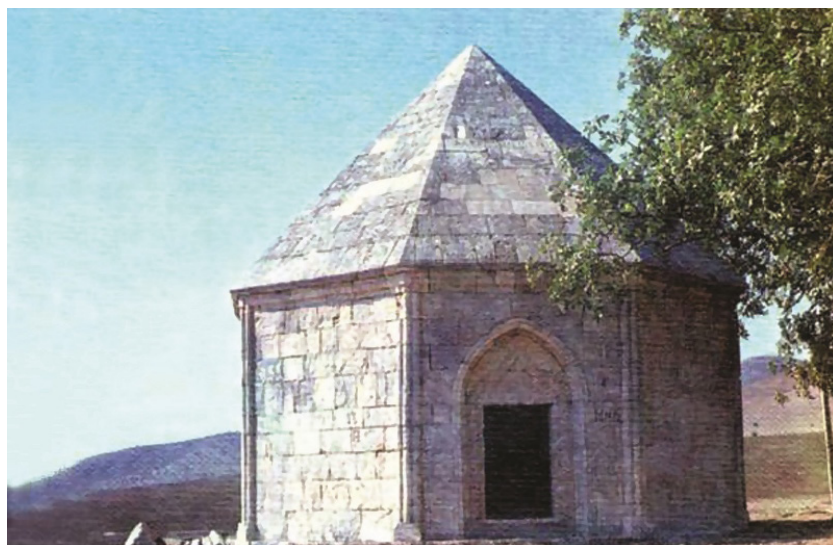
KEYWORDS: *Karabakh, source, religion, memorial-complexes, epigraphic.*

Azərbaycanın orta əsrlər dövrü fəlsəfə tarixinin az öyrənilməsinin elmi problemlərindən biri də İslam dininin ictimai fikir tariximizdəki yeridir. Epigraf alim M.Nemətova qeyd edir ki, İslam dinindəki təriqət və cərəyanlar, dini və siyasi şəxsiyyətlər, İslamın cəmiyyətdəki sosial-siyasi rolu barəsində yığcam, lakin dəqiq və bəzən də ən orijinal məlumatlar kitabələrdə əksini tapmışdır. Karvan ticarət yolları üzərində inşa edilmiş sosial-dini mərkəzlər həm də bir mədəniyyət ocağı kimi qonşu ölkələrin diqqətini cəlb etmiş, eyni zamanda ayrı-ayrı ölkələr arasındakı mədəni əlaqələrdə mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Qarabağ ərazisində mövcud olmuş İslam mədəniyyəti abidələri xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. XX əsrin 60-70-ci illərində professor M.Nemətova tərəfindən tədqiqata cəlb edilmiş bu dini-memorial komplekslərdə böyük İslam alimlərinin, dövrün tanınmış din və ictimai xadimlərinin, memar və xəttatların adları çəkilmişdir.

Avropanın Şərqi qapısı olan Anadolunu Çinə qədər birləşdirən Böyük İpək yolu Azərbaycan ərazisindən Araz boyunca Qubadlı, Füzuli, Zəngilan, Cəbrayıl rayonları və Zəngəzur mahalından keçirdi. Bu tarixi bölgədə vaxtilə tikilmiş türbələr, məscidlər, xanəqahlar sosial-mədəni-ideoloji mərkəz olmaqla bərabər, xalqın inam, etiqad yerinə çevrilmiş və əsrlər boyu dövlətçilik tariximizdə iştirak etmişdir. Atabəy Eldənizlər, Elxanilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və xanlıqlar dövrünün dini-ideoloji mərkəzləri hesab olunan bu məkanların tarixinin araşdırılması ilə bölgənin bir çox elmi problemlərinin həllinə aydınlıq gətirilmişdir. Qarabağdakı türbə və məscidlər, Şuşa şəhərindəki məscid kompleksləri tarixi məkanlar olmaqla yanaşı, orta əsrlər fikir tariximizin daha dərinədən araşdırılması baxımından mükəmməl abidələr hesab olunur.

Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndindəki “əl-Hacı Yəhya ibn Məhəmməd” türbəsi İpək yolu üzərində yerləşən abidələrdən biridir. Türbənin çatma tağlı qapısının üzərindəki 1,40x0,80 m ölçülü kitabədə onun 1305-ci ilə aid olduğu göstərilmişdir. İpək yolu üzərində, Həkəri çayı boyunca yerləşən bu cür abidələr həmin dövrlərdə Azərbaycanda xüsusi memarlıq məktəblərinin mövcudluğunu ortaya çıxarmışdır. Tikinti-memarlıq formasına görə Həkəri çayı

hövzəsinin abidələrini XIII-XIV əsrin əvvəllərinə aid etmək olar. Yuxarıda adını qeyd etdiyimiz türbənin üzərindəki altı sətirlik, ərəbdilli, süls elementli nəsx xətti ilə yazılmış kitabədə Quran ayələri həkk olunub. Daha sonra yazılıb: “Allahın rəhməti yaxşı işlər görənlərə yaxındır. Mən bu imarətin sahibi Məhəmməd əl-Hacın oğlu. Uca Allahın rəhmətinə ehtiyacı olan zəif qul, miskin Yəhyayam. Əli Məcdəddinin əlləri ilə mübarək Ramazan ayı yeddi yüz dördüncü il” (hicri 704/miladi 1305/1306). M.Nemətovanın bildirdiyinə görə, “əl-Hacı” bənzətməsi yüksək nüfuz sahibi olan dövlət xadiminə verilirdi. Deməli, türbədə dəfn olunan Yəhyanın atası Məhəmməd dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən olub və Məmmədbəyli kəndi də adını oradan götürüb. Burada adı çəkilən ustanın da xalq arasında mövqeyi yüksək olub. Belə ki, Həkəri və Araz çayları boyunca tikilmiş karvansaralar, xanəqahlar, körpülər və digər memarlıq strukturlarının əksəriyyətinin inşası memar, usta Əli Məcdəddinin adı ilə bağlıdır.

Cəbrayıl rayonunda, Diridağ yaylasında, xalq arasında “Mazan nənə” adı ilə tanınan pirtürbə orta əsr qəbiristanında yerləşir. Bu qəbiristandakı türbənin ətrafında müxtəlif təsvirli qəbir daşları var. Epiqrafik məlumatlara əsasən, bu qəbirlər XIV-XVI əsrlərə aid edilir. Qəbirlərdən birinin üzərində ərəb dilində yalnız tarixi qalmışdır: “Altı yüz iyirminci il” (hicri 620/miladi 1223-cü il).

Rayonun Şıxlar kəndindəki “Şıxbaba” türbəsinin ətrafında da İslam dininin tanınmış din xadimlərinin, şeyxzadələrin - Şeyx Əbdül Salamın oğlu Şeyx Qiyasəddinin, Şeyx Cəbrayılın oğlu Əbdül Rəhmanın, Əmir Adilin XIV əsrə aid məzar daşları var.

Qubadlı rayonunun Dəmirçilər kəndində tikilmiş səkkiz guşəli iki hündür özülün üstündə qurulmuş türbə də maraqlıdır. Bu türbə ərazidəki türbələr qrupunun əsasən Araz və Həkəri çayları vadisi boyunca yerləşdiyini göstərir. Türbənin daxilindəki ərəbdilli, nəsx xətti kitabədə deyilir: “Allah şahidlik etmiş, Ondan başqa Tanrı yoxdur. Mələklər və insafı elm sahibləri şahidlik etmişlər ki, Ondan başqa Tanrı yoxdur. Güclüdür, müdrikdir. O Allahın mərtəbəsində din, şübhəsiz ki, İslamdır” (M.Nemətova). Türbənin üzərində inşa edilmə tarixi yazılmasa da, tikinti texnikasına və üslubuna görə memarlar onu XIII-XIV əsrlərə aid edirlər.

Məlum olduğu kimi, Ağdamdakı “İmarət” qəbiristanında bir vaxtlar mövcud olmuş, xan nəslinə məxsus türbələrin bir qisminin kitabələri müharibədən öncə arxiv və muzey fondlarına gətirilmişdir. I Qarabağ müharibəsindən sonra isə qəbiristanda qalan türbələr və məzar daşları erməni vandalları tərəfindən ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. Həmin abidələrin çoxu günümüzdə kimi qorunmasa da, əlimizdə kifayət qədər faktiki material vardır. Bu gün Azərbaycan Milli Arxivindəki müsəlman dini abidələri fondunda vaxtilə Ağdamdan götürülmüş İbrahimxəlil xan və onun övladlarının məzarlarına aid kitabələrin surəti saxlanılır. Eyni zamanda, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Şuşalı Pənah xana aid məzar daşı, İbrahimxəlil xan Şuşalı və onun övladlarının Ağdamdakı qəbir abidələrinin epitafiyaları, İbrahimxəlil xanın türbəsinin kitabəsi saxlanılır və M.Nemətova tərəfindən oxunub. Qəbirlərdən birində ərəbdilli kitabədə yazılıb: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış İbrahimxəlil Cavanşir Sarıcalıdır. 1154” (hicri 1154/miladi 1711/1712-ci il). II qəbrin kitabəsi belədir: “İbrahimxəlil oğlu Mehdiqulunudur. Yer üzündə nə varsa hamısı fanidir”. III məzar Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı Xan qızı Xurşudbanu Natəvana məxsusdur. Onun məzar daşında yazılıb: “O, Allah canlıdır. Ölməzdir. Bu qəbir rəhmətlik, günahları bağışlanmış, alim (ağıllı) Xurşud Banununudur. Xan qızı hörmətli Xurşud xanım dövrünün uca ulduzu, yadigarı idi. Candan doydur, ürəyi dağlı getdi. Onun yeri ilahələr cənnətidir. Rəbiül sani 1314. Bütün yaranmışlar ölümü dadacaqdır” (hicri 1314/miladi 1896/1897).

Şuşa şəhərindəki iki məscidin kitabəsində memar Kərbəlayi Səfi xan Qarabağlının adı çəkilib. Onun adına Füzuli rayonu mərkəzində mövcud olmuş məscidin (yəqin ki, tam dağıdılıb - A.A.), Bərdə, Ağdam və bir çox məscidlərdəki kitabələrdə rast gəlinir. Kərbəlayi Səfi xanın adı ilə Odessada “Tatar məscidi” və Aşqabadda “Qarabağlar məscidi” inşa edilmişdi ki, məhz bu abidələr XIX əsrin ikinci yarısına aid olunur.

Laçın rayonunun Cicimli kəndindəki son orta əsr məscidinin üzərindəki düzbucaqlı plana malik kitabədə deyilir: “1205. Molla Fəzlullahın oğlu Molla Əhməd tikdirdi” (1790-1791-ci il miladi).

Füzuli rayonunun Qarğabazar kəndindəki yüksək qaya üzərində XVII əsrə aid “Qiyasəddin məscidi” var. Yerli əhali buranı “Şah Abbas məscidi” adlandırır. 6,25x7,60 metr

ölçülü, düzbucaqlı plana malik olan məscidin tavanı üzərindəki iki sətirlik ərəbdilli, nəsx xətlə kitabədə yazılıb: “Ya Allah, Ya Məhəmməd, Ya Əli! Bu məscidi Hacı Qiyasəddin inşa etdirdi. Üzünü Uca Allaha tutmaq üçün. Uca Allahın rəhmətinə ümid edən. 1095” (miladi 1683/1684-cü il). Məscidin sağ tərəfində, yüksək hissədə yazılıb: “Ey qapıları açan!”

Rayonun Horadiz kəndindəki bir məscid üzərində də iki sətirlik kitabə var. Birinci kitabədə “Hacı Molla Abdulla. 1318 hicri” (miladi 1900-cü il), ikinci kitabədə “İlahi! Biz möminləri, inananları hər halda qiyamət günündə bağışla” yazılıb.

Qubadlı rayonunun Dondarlı kəndindəki məscid qapısının üzərindəki süls elementli, ərəb dilli kitabədə isə deyilir: “Onun sahibi Dondarlı Şücaətdir. Allahdan başqa tanrı yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir”.

Cəbrayıl rayonu ərazisindəki “Hacı Qaraman məscidi” də orta əsr ibadət tikilisi kimi tanınır. Məscid qapısı üzərindəki çatma tağlı kitabədə yazılıb: “Məscidlər Allah üçündür, ona görə Allahla birgə kimsəni çağırmayın. Mərhum, bağışlanmış Hacı Qaraman Əhmədin oğlu həqir, fəqir Məhəmməd bina etdirmişdir. Uca Allah! Ya Məhəmməd! Ya Əli! Müvəffəqiyyətli olsun! 1088” (hicri 1088/ miladi 1677/1678-ci il). Həmçinin orada həkk edilib:

“Ölüm elə bir kasadır ki, hamı ondan içməlidir,

Qəbir elə bir qapıdır ki, hamı ondan keçməlidir” (M.Nemətova).

Qarabağ ərazisində vaxtilə müsəlman intibahı dövründə yaradılmış bu tarixi məkanların, abidələrin varlığı orta əsr Azərbaycanının geniş bir coğrafi arealda mövcudluğunu, onun Cənubi Qafqazda mühüm elmi, dini mərkəz rolu oynadığını üzə çıxarır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə, şübhəsiz ki, haqqında bəhs etdiyimiz İslam dövrü abidələrinin böyük əksəriyyətinin salamat qalması ehtimalı çox azdır. Erməni vandalları tərəfindən bu abidələr məhv edilmiş, kitabələri silinmiş və təyinatları dəyişdirilmişdir. Müsbət məqam ondan ibarətdir ki, bu tarixi abidələrin çoxu hələ XX əsrin ortalarında araşdırılmışdır və bu gün çap olunmuş elmi əsərlərdə, arxivlərdə kitabələrin surəti saxlanılmaqdadır. Yaxın gələcəkdə bölgənin yenidənqurma işləri çərçivəsində abidələrin bərpası zamanı onlardan istifadə etməklə həm dövrün tarixini canlandırmaqla mədəni irsimizi qorumuş, həm də gələcək nəsillər üçün yeni bir tarixin başlanğıcını qoymuş olacağıq.

Qarabağın bu abidələri İslam dininin Azərbaycan xalqının mədəniyyətində və tarixində mühüm rolunu ortaya qoymaqla, onun hərtərəfli öyrənilməsinin bu günün vacib məsələlərindən biri olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nemətova M.N. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı: İşıq, 1987, 45 s.
2. Nemətova M.N. Azərbaycanda pirlər (sosial-ideoloji, iqtisadi-siyasi mərkəzlər). Bakı: Azərneşr, 1992, 104 s.
3. Nemət M.N. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 210 s.
4. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том 3. Баку: ЭЛМ, 2001, 213 с.

Анар Агаларзаде
**ИСЛАМСКИЕ РЕЛИГИОЗНО-МЕМОРИАЛЬНЫЕ
КОМПЛЕКСЫ КАРАБАХА**

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация об имеющихся на территории Карабаха мусульманских религиозных комплексах, значительная часть которых, за 30 лет армянской оккупации было сильно разрушено.

История мечетей, гробниц и эпитафических надгробий доказывает, что в средневековье Карабахский регион был одним из важных политических и религиозных центров. Уничтожая эти памятники, армяне пытались скрыть историческую правду о многовековой принадлежности этой территории к региону мусульманской религии и культуры.

Anar Agalarzade
**ISLAMIC RELIGIOUS MEMORIAL COMPLEXES OF
KARABAKH**

SUMMARY

The article deals with the Islamic memorial complexes in the territory of Karabakh. During 30 years of the Armenian occupation, the vast majority of these monuments were severely destroyed.

The history of mosques, tombs and epigraphic tombstones here proves that in the medieval ages the Karabakh region was one of the important political and religious centers. Destroying these monuments, the Armenians tried to hide the historical truth about the centuries-old belonging of this territory to the region of Muslim religion and culture.